

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV

ISSUE-IX

Sept.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aairjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aairjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

‘शिवपुत्र संभाजीच्याशौर्याची गाथा’ एक अभ्यास

कु. भुवनेश्वरी मिताराम वाघावे

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थिनी,
रा. तु. म. नागपुर विद्यापीठ, नागपुर

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात शुन्यापासून प्रारंभ करून दक्षिणेत हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. शिवाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दित हिंदवी स्वराज्यासाठी जी भुमी तयार केली. त्यावर अत्यंत चिकाटीने मेहनतीने स्वराज्याची इमारत उभारली. सुरक्षिततेच्या भक्कम पायावर उभारलेली व प्रजेची श्रद्धा व उत्साह यांच्या मिश्रकल्पाने साधलेली स्वराज्याची एकजिनसी इमारत जरी पूर्णावस्थेत गेली होती. तरी सुध्दा अदयापि तिचे बांधकाम ओलेच होते. अंतस्थ कलहाच्या व मोगली सत्तेच्या सुडाग्न्याच्या धगीपासून ती तडा जाण्याइतक्या अपक्व अवस्थेत असताना शिवाजी महाराजांचे दि. ३ एप्रिल १६८० रोजी अकाली निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूनंतर मराठ्यांच्या इतिहासातील एका महान पर्वाची समाप्ती झाली. पण त्यांच्यानंतर सत्तेत आलेल्या संभाजी महाराजांवर हे राज्य टिकविण्याची व वाढविण्याची फार मोठी जबाबदारी आली.

पण संभाजी महाराजांसमोर अनेक यक्ष प्रश्न उभे होते. कारण शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर सत्ता प्राप्तीसाठी कटकारस्थाना उक्त आलेला होता. तसेच ज्या प्रधानमंडळीनी शिवाजी महाराजांना राज्य उभारणीच्या कामी मदत केली. तेच प्रधान मंडळी मराठी सत्तेत दुफळी माजवून स्वराज्याचा नाश करण्याचा प्रयत्न करित होते. तसेच स्वार्थासाठी स्वराज्याच्या खऱ्या वारसाला बदनाम करण्याचे प्रयत्न करित होते. शिवाजी महाराजांनी मोगल साम्राज्याला जे जबरजस्त हादरे दिले होते. त्याचा सुड उगवण्यासाठी व मराठा राज्य नष्ट करण्यासाठी व बादशहाचा बंडखोर मुलगा अकबर याला दक्षिणेत आश्रय देणाऱ्या संभाजीस शिक्षा करण्यासाठी मोगल बादशहा औरंगजेब स्वतः दक्षिणेत आलेला होता. अशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत संभाजी राजांनी राज्याची सुत्रे हाती घेतली. ‘इ.स.न. १६८१ ते इ.स.न.१६८९ या अवघ्या नऊ वर्षांच्या अल्पकाळात संभाजी महाराजांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर मराठी राज्य वाढविण्यासाठी व टिकविण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले.’^१ तसेच संभाजीने आपल्या पराक्रमाने मराठ्यांच्या इतिहासात एक तेजस्वी पर्व निर्माण केले.

छत्रपती संभाजी महाराज हे अत्यंत शूर, युध्द कुशल, राजकारणी व वीरयोध्दा होते. मराठ्यांच्या इतिहासातील स्वराज्याचे ते दुसरे छत्रपती होते. त्यांचा जन्म ‘श्रीनृपशालिवाहन शके १५७९ हेमलंबी नाम संवत्सर जेष्ठ शुध्द द्वादशी गुरुवार षटिका म्हणजे दि. १४मे १६५७ रोजी पुरंदर किल्ल्यावर झाला. संभाजीची आई सईबाई हया बाळंतपणातच आजारी पडून दि. ५ सप्टेंबर १६५९ रोजी मृत्यू झाला. त्यामूळे बालसंभाजीच्या संगोपणाची व शिक्षणाची फार मोठी जबाबदारी राजमाता जिजाबाईवर आली. त्याच्याच मार्गदर्शनाखाली व संस्काराखाली संभाजीच्या व्यक्तीमत्वाची जडणघडण झाली. त्याच्यांत तालमीत संभाजीचे व्यक्तीमत्व बहसाला आले.^२

संभाजी राजांच्या कारकिर्दीचा विचार केला तर त्याच्या कारकिर्दीचे तीन कालखंड पडतात आणि प्रत्येक कालखंडात त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे वेगवेगळे पैलू आपणास स्पष्ट दिसू लागतात. इ.स.न. १६५७ ते १६६० हा त्यांच्या बाल्यावस्थेचा काळ या काळात त्यांनी शिक्षण, युध्दकलेतील ज्ञान संपादन, शास्त्र विद्या, धर्नुविद्या, यांचा सखोल अभ्यास केला. याच काळात संभाजीच्या व्यक्तीमत्वाची जडणघडण झाली. व त्याचे व्यक्तीमत्व विकसित झाले. तसेच लेखन, वाचन, संभाषण, तत्वज्ञान, कायदा, बहुभाषा व रणमैदानात तरबेज झाले. याच काळात संभाजीला आपल्या पित्याचे प्रतिनिधित्व स्वीकारावे लागले. वयाच्या ९-१०व्या वर्षी संभाजी मोगल मनसबदार झाला.

तसेच “शिवाजी महाराजाबरोबर त्यांना मोगल बादशहा औरंगजेबाच्या आश्रयाला जाणे भाग पडले. या काळात संभाजीला कठीण प्रवास करावा लागल्यामुळे त्यांच्या काटकपणाची, सहनशक्तीची आणि धैर्याची कसोटी लागली असेच म्हणावे लागले.”^३

कारण शत्रुच्या छावणीत राजकीय डावपेच कुटनीतीशह काटशह यांचा प्रात्यक्षिक अनुभव त्यांनी घेतला. एकंदरितच पाहता मोगल शत्रु औरंगजेबाचा दरबार बालशंभुराजेसाठी प्रेरणादायी होता. त्या ठिकाणचे राजे महाराजे, सरदार, सैन्य तेथील त्यांचा कडेकोट बंदोबस्त या सर्वांचा बालशंभु प्रत्यक्ष अनुभव घेत होते.

‘आग्रा येथील वास्तव्यातील मोगलांचा दरबार त्यांनी पाहिला होता. त्या दरबारातील मानकन्याची लाचारी वृत्ती, औरंगजेबाची धूर्त कावेबाज नजर आणि त्यानंतर आपल्या वडिलांचा दरबार त्यांनी पाहिला होता. वडिलांच्या युक्तिबुद्धीची, सलगी देण्याच्या मुत्सद्दयांशी सल्लामसलत सावधपणा, कठिण प्रसंगी सावध राहून निभावून निघण्याच्या अलैकिक शक्तीचे दर्शन त्यांनी पाहिले होते. तसेच त्यांनी १०-१० हजार सैन्याचे नेतृत्व केले होते. सैनिकात लोकप्रियता संपादन केली’^५

एकंदरीतच छत्रपती शिवाजी महाराज सुध्दा शंभुराजांना राजकारणाचे धडे प्रात्यक्षिकपणे शिकवित होते. बालशंभुचे मातृछत्र हरपले असतांना सुध्दा राजमाता जिजाबाईने त्यांना कधीही मातृछत्राची उणीव भासू दिली नाही. त्यांनी बालशंभुना प्रेमाने वाढविले. संस्कारक्षम घडविले त्यांच्याच संस्काराखाली बालशंभु वयाच्या १४ वर्षा पर्यंत घडले. अत्यंत लहान वयात त्यांना आलेली जाण व भान मनाला थक्क करायला लावणारी आहे. त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या संयमी, ज्ञानी, पराक्रमी, शूर, साहसी गुणांचे दर्शन घडते. एकंदरित आजच्या तरुणांना व युवकांना बालशंभुचे गुण व ज्ञानकौशल्य स्फूर्तीदायक आहे.

‘युवराज म्हणून संभाजीच्या आयुष्याचा इ.स.न. १६७० ते १६८० हा दहा वर्षांचा काळ होय. त्यांच्या आयुष्यातील हा दुसरा टप्पा होय. इ.स.न. १६७० पासून शिवाजी महाराजांनी ‘युवराज’ म्हणून संभाजीला शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला. राजकारणात संभाजीला अनुभव यावा म्हणून शिवाजी महाराजांनी शके १५९२ माघ वद्य एकादशीस म्हणजे दि. २६ जाने. १६७१ रोजी संभाजीला कारभार पाहण्यास सांगितल्याचे दिसून येते. दि. ६ जुन १६७४ रोजी शिवाजी महाराजांचा रायगडावर राज्याभिषेक झाला. त्या प्रसंगी बालशंभुना ‘युवराज’ पदाचा सन्मान मिळाला होता.

फ्रेंच प्रवासी अँबे कॅरे यांनी संभाजी राजांच्या धैर्याचे, युध्दकौशल्याचे आणि सैनिकांचे त्यांच्यावर असलेल्या नितान्त प्रेमळ निष्ठेचे सुंदर वर्णन केले आहे. “हा युवराज लहान आहे तरी धैर्यशील व आपल्या बापाच्या कीर्तीस साजेळ असाच शूरवीर आहे. शिवाजीराजांसारख्या युध्दकुशल पित्याच्या बरोबर राहून तो युध्दकलेत तरबेज झालेला असून चांगल्या वयोवृध्द सेनापतीची बरोबरी करील इतका तो तयार आहे.”^६

वास्तविक पाहता परकीय व्यक्तीच्या संदर्भावरून ‘युवराज’ संभाजीराजांच्या गुणकौशल्याची साक्ष पटते. युवराज संभाजी बहुभाषिक असून त्यांना अनेक भाषा अवगत होत्या. धर्म, कायदा, साहित्य, तत्वज्ञान, शास्त्रासह शास्त्रामध्ये ते पारंगत होते. इ. स.न. १६८१ ते १६८९ या अवघ्या नऊ वर्षांच्या काळात संभाजी राजांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर मराठा राज्य वाढविण्यासाठी व टिकविण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. संभाजी महाराजांचा विधियुक्त राज्याभिषेक दि. १६ जाने १६८१ रोजी ‘रायगड’ येथे झाला. वास्तविक पाहता हा काळ त्यांच्यासाठी अत्यंत तळमळीचा व संघर्षाचा होता. या काळात त्यांना सतत रणांगणावर युध्द करावे लागले. एकाच वेळी त्यांना मोगल, इंग्रज, पोर्तुगीज, सिद्दी, व अंतर्गत कलहास तोंड द्यावे लागले. संभाजी महाराजांनी आपल्या झंझावाती मोहिमांमळे औरंगजेब बादशहासहित तत्कालिन सर्वच सत्तांना जखम बसविली.

एकंदरितच व्यापक धूर्त व मुत्सदी धोरणाच्या बळावर तत्कालिन राजकारणावर आपला ठसा उमटविला लोककल्याणकारी राजा, धर्मपरायण, धर्मरक्षक व धर्मवीर राजा म्हणून इतिहासात आपले स्थान निश्चित केले. छत्रपती विराजमान झाल्यानंतर संभाजी राजांनी आक्रमक गतिमान व धाडसी मोहिम हाती घेऊन व मोगलांशी निकराने लढा सुरु केला. संभाजीने वऱ्हाड खानदेश भागात मराठी फौज पाठवून त्याने मोगल सुभेदार बहादुरखान याला त्रस्त करून सोडले. इ.स.न. १६८१ मध्ये मराठ्यांनी बऱ्हाणपूर वर छापा घालून ते शहर लुटून उध्वस्त केले.

औरंगजेबाचा मुलगा अकबर हा आपल्या बापाविरुध्द बंड पुकारून स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने दुर्गादास राठोडसह इ.स.न. १६८१ मध्ये महाराष्ट्रात संभाजीच्या आश्रयाला आला. शरणागतास आश्रय देणे हा क्षत्रिय राजा म्हणून संभाजीचा धर्म होता. आणि स्वतः हून स्वराज्यात आश्रयास आलेल्या अकबरास आपल्या राजकारणातील प्यादे बनवून आलमगीर औरंगजेबावर डाव उलटविता आला तर पहावे. या हेतुने संभाजीने अकबरास आश्रय दिला. तसेच अकबराने कटवाल्यांच्या कटकारस्थानाची माहिती देऊन संभाजीला सावध केले. व त्यांचा विश्वास प्राप्त केला. त्या अनुषंगाने दि. १३

नोव्हे. १६८१ रोजी संभाजी व अकबर यांची भेट सुधागडला झाली. व संभाजीने अकबरला मदतीचे आश्वासन दिले. त्यानंतर संभाजी व अकबर या दोघानीही औरंगजेबाच्या साम्राज्याला सुरुंग लावण्याचा प्रयत्न केला.

याच सुमारास मोगल बादशहा औरंगजेब हा प्रचंड फौज घेवून दक्षिणेत आला. औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील हालचाली सुरु असतांनाच संभाजीने अकबर व दुर्गादास राठोड यांना उत्तरेत पाठविण्याचे ठरविले. त्यानुसार अकबराने समुद्रमार्ग अहमदनगरला जावे. व तेथुन राज पुताशी संबंध ठेवावा असे ठरविण्यात आले. परंतु धुर्त औरंगजेबाला याचासुगावा लागला व त्याने गुजरात माळव्यामध्ये बंदोबस्त वाढविला.^६

एकंदरीतच मोगल बादशहा औरंगजेबाच्या चिथावणीनुसार सिद्दी व पौर्तुगीज यांनी संभाजी विरुद्ध लढा सुरु केल्यामुळे संभाजीला एकाचवेळी मोगल, सिद्दी, व पोर्तुगीज या शत्रु विरुद्ध लढावे लागत असल्यामुळे स्वराज्य चहू बाजूनी संकटात आले होते. औरंगजेबाच्या शाही कृपेने संभाजीवर लादण्यात आलेल्या या युद्धामध्ये अजिबात न डगमगता प्रचंड धैर्याने व उदंड आत्मविश्वासाने शिवपुत्र संभाजीने एकाच वेळी तीन-तीन आघाडयांवर झंझावाती संचार करीत यशस्वीरित्या अलौकिक झुंज दिली. “युद्धप्रिय संभाजीने दाखविलेले हे असाधारण लोकविलक्षण शौर्य, बलाढय मोगल,सत्तेच्या पाशवी आक्रमणापुढे अगतिक होऊन शरणागती पत्करण्याच्या विचाराला क्षणभरही मनात थारा न देता निधडया छातीने दिलेली कडवी झुंजत्यांचा उत्तुंगस्वाभिमान अन बेडर धैर्य हे शिवपुत्र संभाजीचे बलस्थान होय, हीच त्यांची महानता आहे.”^७

संभाजी महाराजांनी गोव्यावर जबरजस्त धडक मारल्यामुळे विजरईला यांची जाणीव झाली की, मराठयांपासुन गोवा शहराचे संरक्षण करणे सर्वस्वी अशक्य बाब आहे. त्यानुसार दि. १२ जाने १६८४ रोजी विजरईने आपल्या स्टेट कौन्सिलची बैठक घेऊन गोवा शहरातील राजधानी मुरगाव बंदरातील किल्ल्यात हलविण्याचा ठराव संमत केला. एकंदरितच पाहता विजरईने मराठयांची एवढी दहशत घेतली होती की, कदाचित मराठयांनी गोवा काबीज केलाच तर निदान मुरगाव बंदरातुन पळुन जाणे शक्य व्हावे. म्हणुन त्याने हा निर्णय घेतला पौर्तुगीजांकडे गोव्यात अत्यंत प्रबळ आरमार होते. गोव्या शहराला तटबंदी असून जागोजागी बुरुज होते गोव्यात पोर्तुगीजांचा मोठा दारुखाना होता. आणि मांडवीच्या मुखावर आगबाद रेईसमागुस, काबु आणि मुरगाव हे बुलंद किल्ले होते. असे असतांना सुध्दा संभाजीच्या मराठा सैन्यदलाच्या तिखट तलवारीचे पाणी चाखलेला भयभीत विजरई राजधानी हलविण्याचा निर्णय घेतो. हीच शिवपुत्र संभाजीची शौर्यगाथा होय.

मोगलबादशाहा औरंगजेबाने दक्षिणेत पदार्पण केल्यानंतर इ.स.न.१६८१ ते १६८४ या काळात जवळपास तीन वर्ष मराठयांना पराभूत करण्यासाठी जिवाचे रान केले. परंतु संभाजीच्या अलौकिक युध्दनेतृत्वांमुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात व कर्नाटकात लढत असलेल्या संभाजीच्या शौर्यशाली मराठा सैन्यदलामुळे आणि संभाजीने निर्धार पूर्वक चालविलेलेल्या कडव्या तिखट प्रतिकारापुढे मोगल सम्राट औरंगजेब टेकीस आला. आटोकाट प्रयत्न करुणही मराठयांच्या स्वराज्यावर प्रहार करणे त्याला शक्य झाले नाही. खरे पाहता मराठयांना जिंकणे अशक्य आहे याची जाणीव झाल्यामुळे आणि आदिलशहा व कुतबशहा संभाजीशी संगनमत करतील अशी भीती वाटत असल्यामुळे औरंगजेबाने दक्षिणेतील शाहीराजवटी नष्ट करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार औरंगजेबाने दि. १२ सप्टेंबर १६८६ रोजी विजापूरची आदिलशाही आणि दि.२१ सप्टेंबर १६८७ रोजी गोवळकोंडयाची कुतबशाही जिंकून मोगल साम्राज्यात विलीन केली.

मोगल बादशाहा औरंगजेबाने आपले लक्ष आता मराठयांचे स्वराज्य जिंकण्याकडे वळविले व फितुरीच्या मार्गाचा अवलंब करुन मराठयांचे अनेक किल्ले ताब्यात घेण्याची मोहिम आखली. मोगल बादशाहा औरंगजेबाने संभाजीस पकडण्यासाठी शेख निजाम उर्फ मुकर्रब खान या सरदाराची नेमणूक केली. त्याला अनुसरुन शेख निजामाने दि. १ फेब्रु . १६८९ रोजी संगमेश्वर या ठिकाणी संभाजी व कवि कलश यांना पकडले. व दि. ११ मार्च १६८९ रोजी कोरेगाव या ठिकाणी औरंगजेबाने संभाजीना हाल हाल करुन ठार मारले. या क्रूर हत्येने संपूर्ण महाराष्ट्र थरारुन उठला, पेटून उठला.^८

संभाजीच्या क्रूर वधामुळे अस्मिता दुखावलेले, डिवचल्या गेलेले मराठे अत्यंत त्वेषाने मोगलाविरुद्ध लढू लागले. गेलेले किल्ले व प्रदेश परत जिंकून घेऊ लागले. हा चमत्कार संभाजीच्या धीरोदात्त हौतात्म्याने साध्य झाला. संभाजीच्या आत्मबलिदानातून मराठयांना स्वराज्याच्या रक्षणार्थ हिरीरीने लढण्याची प्रेरणा प्राप्त झाली. हीच त्यांच्या शौर्याची गाथा होय.

निष्कर्ष :-सारांशरित्या असे म्हणता येईल की, संभाजी महाराजांनी दाखविलेले शौर्य, पराक्रम आजच्या युवकांसाठी प्रेरणास्रोत आहे. मराठयांचे राज्य नष्ट करण्यासाठी औरंगजेबाच्या सैन्याने स्वराज्यात वेगवेगळ्या बाजूनी प्रवेश केला. परंतू छत्रपती

संभाजी राजांनी मोगल सैन्याला विविध ठिकाणी पराभूत केले. संभाजी महाराजांनी आपल्या पराक्रमाच्या व स्वसामर्थ्याच्या बळावर मोगल सम्राट औरंगजेबासारख्या बलाढय शत्रूशी जी एकाकी टक्कर दिली. तिला मराठ्यांच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

एकंदरितच पाहता संभाजी महाराज जिवंत असताना 'युवराज' म्हणून गादिवर आल्या नंतर 'छत्रपती' म्हणून संभाजी राजांची कारकीर्द मोठी वादळी ठरली संघर्ष हा त्यांच्या राजकीय व वैयक्तिक जीवनाचा स्थायीभाव ठरला. तसेच ज्यांनी हिंदवी स्वराज्याच्या रक्षणासाठी मोगल बादशहा सिध्दी पौर्तुगीज इत्यादी शत्रुशी आमरण कठोर संघर्ष केला. व जीवनाच्या अंतीम क्षणी असहय यातना दिल्या जात असतांनाही बादशहासमोर शरणागतीचा विचारही आपल्या मनाला स्पर्श होवू दिला नाही. व शत्रुशी संघर्ष करता करता आपल्या प्राणाची आहुती दिली. व जे लोकविलक्षण धैर्य व शौर्य सतत नऊ वर्षे रणभुमीवर दाखविले. तीच त्यांच्या शौर्याची गाथा होय. त्या शिवपुत्र संभाजी महाराजांच्या शौर्याची गाथा अविस्मरणीय मानली जाते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १ शेडे सो. रा. 'छत्रपती शिवाजी आणि शिवकाल' इंटरनॅशनल बुक हाऊस प्रा. लि. मुंबई २०१४. पृ.क्र.-९४
- २ देशमुख विजय, 'राजा शंभुछत्रपती,' छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन नागपुर, जाने.२०१६ पृ.क्र.-४
- ३ गोखले कमल 'शिवपुत्र संभाजी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, २००१ पृ.क्र.-२९
- ४ शिवदे सदाशिव, 'रणझुंजार शंभु छत्रपतीच्या समशेरीची गाथा', राफ्टर पब्लिकेशन्स मुंबई, डिसेंबर.२०१६ पृ.क्र.-८
- ५ दारवटकर अनंत 'अद्वितीय छत्रपती श्री संभाजी महाराज' खंड २रा, श्री शंभु प्रेरणा प्रकाशन पुणे, जानेवारी २००९ पृ. क्र.-६८७
- ६ रोडे सोमनाथ, 'मराठ्यांचा इतिहास', पिंपळापुणे ऑण्ड पब्लिशर्स नागपुर, जुन १९९८ पृ.क्र.-२१०
- ७ आचार्य धनंजय, 'मराठा सत्तेचा उदय' श्री साईनाथ प्रकाशन नागपुर, जाने.२००७ पृ.क्र.-२८६
- ८ देशपांडे प्र.न., 'मराठ्यांचा उदय व उत्कर्ष' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, ऑगस्ट २००१ पृ.क्र.-२०३

